

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא
23	יוצאי גרמניה בארץ ישראל: מבוא היסטורי דפוסי התיישבות וקליטה כלכלית 26 דפוסי הקליטה החברתית ואופן הציפיות מהארץ 27
	חלק ראשון: סוגיות
35	פרק א: מסגרת הכתיבה: סיפורו של הסיפור עמדות הכתיבה 36 קהל היעד 46 מטרות הכתיבה 50 סיכום 54
56	פרק ב: ההבניה לאחור של החוויה היהודית-גרמנית המולדת הישנה: יחסם של הכותבים לגרמניה 57 הזהות היהודית במולדת הישנה 69 קבוצות הביקורת 82 יחסי יהודים-גרמנים 84 עליית הנאצים לשלטון והפרידה מהמולדת 99 חויית השיבה 108 סיכום 113
116	פרק ג: הקליטה והחיים בארץ ישראל בראי האוטוביוגרפיות מניעי העלייה 116 המפגש הראשון עם ארץ ישראל 119 הארץ הלא מפותחת: בראשיתיות, אתגר מקצועי ומודרניזציה 124 ההסתגלות לדפוסי החיים בארץ ישראל 130 המפגש עם יוצאי מזרח אירופה ביישוב 132 דימויי החברה הישראלית וביטויי ההשתלבות בסיפורה הלאומי 136

המפגש עם תושבי הארץ הערבים והסכסוך היהודי-ערבי 139
בין השתלבות בכור ההיתוך להסתגרות חברתית 143
קבוצות הביקורת 151
סיכום 156

חלק שני: טיפוסים

- 161 מבוא
מהנרטיב לזהות האישית והקיבוצית 164
מהתאוריה למחקר האמפירי: טיפולוגיה של קווים סיפוריים 165
- 168 פרק ד: משפחת הסיפר הראשונה: 'העולם שהיה'
העולם שהיה ושרר 169
העולם שהיה ושרר – שרלוטה שטיין-פיק: עיון משווה 183
בין הקרע מ'העולם שהיה' למולדת היהודית החדשה: פריץ גרינפלד 187
העולם שהיה ועודנו: ארווין ליכטנשטיין 190
העולם של אבותינו, שברו והמשכו: אריך לוקס 196
סיכום 203
- 206 פרק ה: משפחת הסיפר השנייה: 'העולם שאליו באנו'
הדרך אל הציונות ואל ארץ ישראל 207
הסיפור החלוצי 219
דרכי לארצות הברית וחיי בה: היינץ הרטמן 229
סיכום 232
- 235 פרק ו: המקצוע, הדת, המגדר: קווים סיפוריים נוספים
תולדות החיים המקצועיים: המקצוע כיעוד 236
המחקר האקדמי כיעוד: ריינהרד בנדיקס 244
הקו הסיפורי הדתי-אורתודוקסי 248
המצאת מסורת ויצירה מחדש של גנאלוגיה יהודית 252
הקול הנשי באוטוביוגרפיות 256
- 263 פרק ז: גבולות הלכידות בייצוג סיפור החיים
בין הזיכרון היהודי האמנציפציוני לזיכרון הישראלי הציוני 264
הכתיבה הפוסטטראומטית: ארנון תמיר 269
תמורות הזמן ועיצוב סיפור החיים: שמעון זקס 272

279	פרק ח: סמלי התרבות וייצוגם בקווים הסיפוריים
	ספרים וספריות 279
	מוזיקה ותאטרון 284
	האורלוגין: שעון הקיר המשפחתי 292
	סמלי תרבות יהודיים מסורתיים 294
	סיכום 295
297	סיכום
306	נספח: תולדות חייהם של כותבי האוטוביוגרפיות
320	ביבליוגרפיה
337	מפתח העניינים
343	מפתח האישים
348	מפתח המקומות

פתח דבר

רבות נכתב על עלייתם של יהודי גרמניה לארץ ישראל ועל המפגש שלהם עם החברה ביישוב היהודי ובמדינת ישראל, אך נדמה שבפרשה סבוכה זו טמונה עדיין מורכבות היסטורית ואנושית רבה שלא נתבררה עד תום בספרות המחקר. מנקודת מבטו של ספר זה עיקרה של החידה הוא הפער, הבלתי נתפס במידה רבה, בין העולם שממנו באו יוצאי גרמניה לחברה הארץ ישראלית שבה נקלטו. אמנם פערי תרבות וקשיי הסתגלות הם נחלתו של כל גל עלייה לארץ בעבר ובהווה, ולמעשה הם חלק בלתי נפרד מתופעת ההגירה באשר היא, אך נדמה שאצל העולים מגרמניה היה לפערים ולקשיים אלה ממד כואב וקשה במיוחד. הפער התרבותי אף החרף במיוחד הן בשל הנסיבות הטרגיות שהביאו לעזיבתם את הארץ שרובם ראו בה מולדת הן משום שהעולם היהודי-גרמני שממנו נפרדו חדל מלהתקיים פשוטו כמשמעו זמן לא רב אחרי שעזבוהו. כישראלי יליד הארץ וכמי שאינו בא מרקע משפחתי יהודי-גרמני נקודת המבט הראשונית שלי על בעיה זו הייתה חיצונית. עם זאת הניסיון להבין משהו מהמורכבות ומהכאב שבפער תרבותי זה ולעמוד על דרך ההתמודדות של יוצאי גרמניה עמו מבעד לזיכרונותיהם האישיים הביא אותי, כבר מעצם ניסוח שאלת המחקר, לחתור לאמץ ולו במשהו את נקודת מבטם של הכותבים. אני תקווה שהצלחתי להתגבר על הפער הדורי, התרבותי והלשוני שהפריד ביני לבינם ולשתף את קוראי הספר במיזוג אופקים זה.

ספר זה הוא עיבוד של עבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתו של פרופ' ירחמיאל כהן. פרופ' כהן ליווה את כתיבת העבודה במסירות רבה; הקריאה הביקורתית שלו, הערותיו והצעותיו סייעו לי מאוד לכתוב בשפה בהירה, לערוך את הטקסט טוב יותר ולהעשירו ברעיונות ובנקודות מבט.

תודתי נתונה גם לפרופ' מיכאל גרץ, שהרעיון לכתיבת המחקר עלה לראשונה בסמינר שלו 'האוטוביוגרפיה כמקור היסטורי', וכן לפרופ' פול מנדס-פלור. שניהם שימשו מנחי העבודה בשנתיים הראשונות לכתיבתה.

הספר יוצא לאור בסדרת ספרי המרכז להיסטוריה גרמנית על שם ר' קבנר באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי נתונה לפרופ' משה צימרמן, מנהל מרכז קבנר ועורך סדרת הספרים שלו, שהביע עניין בעבודת הדוקטור שלי ותמך בהוצאתה לאור, תחילה במאמרים מספר בבמות שונות ובסופו של דבר בהכללת ספר זה בסדרה. ככל שלבי העבודה – החל באיסוף החומר, דרך קריאת טקסטים גרמניים לא קלים

וכלה בעיון ביקורתי בטיטות ובהצעות לשיפור ולהבהרה – סייעו לי מורים, חוקרים, מכרים וחברים. אציין במיוחד את ד"ר יעקב בורוט, ששיחותי הרבות עמו עזרו לי מאוד להתודע לסיפורה ההיסטורי רב הפנים של יהדות גרמניה, ואת גב' אירנה שטיינפלד, שעברה על כל תרגומי מגרמנית לעברית ותרמה רבות לדיוקם ולשיפור סגנונם וכן העמידה לרשותי תמונות משפחתיות של סבה ד"ר אדוארד לשינסקי לעיצוב עטיפת הספר. כמו כן אני רוצה להודות לאנשים אלה על שהקדישו לי מזמנם ומחכמתם בשלבים השונים של עריכת המחקר וכתבתו: ד"ר דורון אברהם, פרופ' סדרה אזרחי, פרופ' יאן אסמן (גרמניה), פרופ' סטיבן אשהיים, ד"ר אלישבע באומגרטרן, פרופ' יורם בילו, ד"ר מרים גבהרט (גרמניה), ד"ר עמוס גולדברג, מר עדי גורדון, ד"ר יעקב דויטש, ד"ר מיכאל היימן, ד"ר תמר הס, פרופ' יעקב הסינג, פרופ' יוסף ולק, פרופ' שולמית וולקוב, פרופ' הנרי וסרמן, פרופ' חגית לבסקי, ד"ר משה סלוחובסקי, ד"ר אריה ספוזניק, ד"ר אהרן קידר, פרופ' גבריאלה רוזנטל (גרמניה), גב' מרים רון, פרופ' איטה שידלצקי, ד"ר מתיאס שמידט, מר מיכאל ששר ומר ארנון תמיר.

ברצוני להודות גם למוסדות שלהלן, שהספרים והחומרים ההיסטוריים שברשותם שימשו בסיס לכתיבת העבודה: מכון ליאו בק בירושלים, שנעזרתי בספרייתו העשירה ושמנהלו, מר שלמה מאיר, סייע לי גם להשיג חומר נוסף מארכיון ליאו בק בניו יורק; ארכיון יד ושם והספרייה – ותודה מיוחדת מסורה לגב' קרין דנגלר; הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי; הארכיון הציוני המרכזי; בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; הספרייה למדעי הרוח והחברה בהר הצופים; המרכז לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.

באיסוף החומר ובכתיבת המחקר נעזרתי בתמיכתם הנדיבה של הגופים האלה: המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, מרכז פרנץ רוזנצווייג, קרן מקס בודנהיימר שליד הארכיון הציוני, קרן יד ושם, מכון ליאו בק בירושלים, קרן עמיתי הרצל ויד יצחק בן-צבי. הגמישות וההבנה שזכיתי להן במקום עבודתי במהלך כתיבת המחקר סייעו לי מאוד, ועל כך אני מודה להנהלת יד ושם.

הוצאתו של הספר לאור התאפשרה הודות לשיתוף הפעולה בין המרכז להיסטוריה גרמנית על שם ר' קבנר באוניברסיטה העברית בירושלים והוצאת מאגנס. תודה למר דן בנוביץ, מנהל הוצאת מאגנס, לעורכת גב' טלי אמיר, ולמר רם גולדברג אשר ניצח על מלאכת הפקת הספר. תודה לעורכת הלשונית גב' דקלה אברבנאל על עבודת עריכה קפדנית ונעימה כאחת.

אני מודה להוריי יעקב וכרמלה על האמונה והתמיכה לאורך כל הדרך. תודה מיוחדת נתונה לרעייתי רוני על תמיכתה לאורך שנות העבודה וכן על עזרתה כקוראת ביקורתית. שלושת ילדיי, שירה, נועה ואיתמר, ליוו בתהליך גדילתם את כתיבת עבודת הדוקטור ואת הפיכתה לספר.

גיא מירון

ירושלים, ערב פסח תשס"ד

מבוא

מסופקתני אם הייתה קיימת אי־פעם קבוצה אנושית כה קטנה, אשר חברים כה רבים מתוכה חשו צורך כה חריף לספר את סיפור חייהם ולהסביר את מהלכם לבני התקופה ולדורות שיבואו. אנשים אלה כותבים הרבה, בפרטי פרטים, בגילוי לב נדיר ומתוך רגש והתרגשות. ביניהם אנשי ספר ועט בעלי מקצוע, ואחרים שהם מדענים, אומני הבמה והבד ורבים אשר מעולם לא ניסו ידם בכתיבה מכל סוג שהוא. כולם כאחד עוסקים בשניות שאפיינה את חייהם כיהודים־גרמנים.¹

כך תיארה שולמית וולקוב את מה שכינתה 'מבול הכתבים האוטוביוגרפיים מפרי עטם של מחברים יהודים גרמנים'. וולקוב, שדנה במחקרה מראשית שנות השמונים של המאה העשרים בחיבורים כאלה כמקורות לשחזור בעיית הזהות היהודית־גרמנית ברייך השני, טענה שהם עלולים להביא לעיוות התמונה בגלל אופיים הסובייקטיבי, ובו בזמן היא הציעה לשוב אליהם בעתיד מתוך גישה ביקורתית וזהירה.

בספר זה אני מבקש להיענות לאתגר שהציבה וולקוב. נקודת המוצא שלו היא המפגש הבלתי אמצעי עם קורפוס המקורות האוטוביוגרפיים של היהודים הגרמנים וההתפעלות שמעורר קורפוס זה בהיקפו העצום, בגיוון ובמורכבות שבו ובאפשרות הגלומה בו להתוודע לעולמם הפנימי של הכותבים. העיון ההיסטורי במכלול המקורות האלה והניסיון להציע גישה ביקורתית לשימוש בהם חורגים בהרבה מממדיה של עבודת מחקר אחת, ועל כן נדרשת הגדרה צרה יותר, שתכלול רק את חלקם ותרכז את הדיון בהם סביב מוקד מסוים.

הספר מבוסס על עיון באוטוביוגרפיות של יהודים יוצאי גרמניה שהגיעו לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. מתוך חיבורים אלו ישוחזרו תמונות העבר השונות של הכותבים, 'ההיסטוריה הפנימית' שלהם כפי שהתגבשה והועלתה על הכתב בזמן חייהם בארץ; נוסף על הצגתה של תמונת עבר מורכבת זו אציג גם ניתוח שלה ואנסה להסביר מדוע עולים בחיבורים דימויי עבר מסוימים ומה תפקידם בתהליך כינון זהותם של הכותבים.

מעצם המגמה להגיע בסופו של דבר מעיסוקם של היחידים בעברם להבנת תמונת העבר האופיינית לקבוצה מחקר זה נוטה אל ההיסטוריה החברתית. עם זאת הנגיעה

1 וולקוב, ייחוד וטמיעה, עמ' 169.

בעולמם הפנימי של הכותבים ובתודעתם העצמית מקנה לו אופי שונה מן המקובל בדרך כלל בכתיבת היסטוריה חברתית: במקום נתונים דמוגרפיים, כלכליים וסטטיסטיים משמשים כאן סיפורי חיים אישיים של יחידים, על הפרשנות המוענקת להם, להצגת תמונה חברתית-תרבותית כוללת יותר של הקבוצה.

עשרות רבות מיוצאי גרמניה שעלו לארץ ישראל העלו את זיכרונותיהם על הכתב. חלק מחיבורים אלו פורסמו כספרים בישראל או בגרמניה ואחדים מהם אף זכו לתהודה ציבורית ונידונו בהיסטוריוגרפיה. חיבורים אחרים נשמרו במספר מצומצם של עותקים בחוג המשפחה או נמסרו לארכיונים. כדי לשקף באופן מקיף ככל האפשר את פניה השונות של תמונת העבר היהודי בגרמניה ייבחנו כאן חיבורים אלו – בין שכתבו אותם אישים מוכרים ביותר ובין שהם פרי עטם של מחברים אנונימיים – מאותה נקודת מבט. לפיכך ישמשו אותי זיכרונות נעוריו של גרשם שלום, 'מברלין לירושלים', המוכרים היטב לקורא העברי, באותה מידה שישמשו אותי ספריהם של הרופאה רחל שטראוס ושל הסופר ומבקר התרבות ורנר קרפט, המוכרים פחות בישראל אך נידונים בספרות המחקר, וכן חיבוריהם של הכותבים מאיר קניגסהפר ושרלוטה לנדארמיזם, שנדפסו במכונת כתיבה פרטית ונשמרו בארכיונים. הדמיון במבנה החיצוני של סיפורי החיים של הכותבים שידונו כאן – שכולם החלו את חייהם 'שם' בגרמניה וכתבו עליהם לאחר שעברו ליכאן, לארץ ישראל – יעשה את ההשוואה לממד המרכזי של בחינת הסיפורים. למשל את סיפור פרידתו חסרת הייסורים של גרשם שלום מגרמניה ואת תיאור המטען של 2,000 הספרים שלקח עמו אפשר להבין טוב יותר כמרכיבים בעלי משמעות במבנה סיפור החיים של שלום באמצעות השוואתם לסיפורי פרידה שונים מהם לחלוטין כמו הסיפורים של שטראוס או של קניגסהפר.

ביסוד בחינתם של החיבורים האוטוביוגרפיים תעמוד העובדה שהם נכתבו לאחר מעשה ומשקפים אפוא את נקודת המבט הסובייקטיבית והרטרוספקטיבית של הכותבים. הספר אינו מתיימר לשחזר על בסיס חיבורים אלה את עברם של הכותבים בגרמניה ובארץ ישראל 'כפי שהיה', אלא לבחון את דמותו הסובייקטיבית של עבר זה ואת דרכי עיבודו על ידי הכותבים מבעד להווה הישראלי. למשל אברהם פרנקל, שנולד ב-1891 במינכן, נמנע כמעט לחלוטין בכל חיבורו מלבטא יחס אינטימי למולדתו ואף לשפה הגרמנית, השפה שבה כתב את זיכרונותיו; ולעומת זאת הוא נדרש באריכות רבה לשורשיה היהודיים של משפחתו ולקשר האינטימי שהיה לו עם השפה העברית מאז ילדותו. תיאור זה, וכן מקרים אחרים שבהם נוטים הכותבים להמעט בחשיבותו של המרכיב הגרמני בזהותם ובתרבותם ולהאדיר את המרכיב היהודי, יידון כאן לנוכח הנסיבות ההיסטוריות הישראליות שבהן נכתבו הדברים מבלי להכריע הכרעה ברורה בשאלה אם כך היו הדברים באמת. ענייננו אפוא הוא דמותו של העבר כפי שהיא משתקפת בתודעתם של היחידים, שמגשרים בתהליך ההיזכרות שלהם על פני פערי הזמן והמקום שבין התרחשות העבר לשחזורו.

הנטייה לכתוב זיכרונות אוטוביוגרפיים רווחה בקרב יהודי גרמניה עוד בשבתם במולדתם. תרמה לכך העובדה שמרביתם נמנו עם המעמד הבורגני ונטו לפיכך להזדהות עם האתוס המדגיש את ערכו של היחיד ובמיוחד את ערכו של המשכיל בעל תפיסת העולם התרבותית.² נוסף על כך, מרכזיות ערכי המשפחה בתרבות הבורגנית היהודית-גרמנית תרמה להתהוותן של כרוניקות משפחתיות, שעל פי רוב היה בהן גם מרכיב אוטוביוגרפי.³ עם זאת נראה כי הגורם הראשון במעלה שתורם ליצירתה של ספרות הזיכרונות האוטוביוגרפית היהודית-גרמנית על אדמת גרמניה והעניק לה את ייחודה היה האופי המורכב של השתלבות היהודים במדינה, בתרבות ובחברה הגרמנית.

האמנציפציה ההדרגתית בגרמניה ודינמיקת השתלבות היהודים בסביבתם היו כרוכות מראשיתן במאבק של היהודים להגדרה מחדש של זהותם. הנטייה שרווחה בקרב היהודים להזדהות הזדהות אינטימית עם תרבות גרמניה, שחיקתה המואצת של ההשקפה היהודית המסורתית אצל רבים ולעומת זאת מגמות של שמירה על מסגרות קיבוציות של קיום יהודי – כל אלה תרמו גם הן לנטייתיהם של יהודים גרמנים לעסוק באופן רפלקסיבי בבעיות זהותם. הם היו עסוקים בשאלת הגדרתם העצמית בין גרמניות ליהודיות וחלקם אף הקדישו תשומת לב רבה לענייני מינוח כדי למצוא ביטוי נכון למערכת המושגים שתגדיר את זהותם.⁴

מרבית היהודים שעזבו את גרמניה בשנות השלושים תפסו בצורה זו או אחרת את העזיבה כהתנתקות כואבת ולעתים אף כגלות מהארץ שראו בה מולדת, לאחר שזו התכחשה להם באופן כה משפיל.⁵ נדמה כי נסיבות ייחודיות אלה העמיקו בפזורה של יהדות גרמניה את הנטייה לשוב ולעסוק בבעיות היסוד של זהותם, בין השאר בדרך של כתיבה אוטוביוגרפית. כתיבה זו בתפוצות השונות המשיכה מצד אחד את מסורת העיסוק של יוצאי גרמניה בעברם, שעוצבה בגרמניה, ומצד אחר ניכרו בה תמורות מובהקות והיא הפכה לחלק מתהליך עיבוד האבל שלהם על אבדן מולדתם.

2 יעקב כ"ץ טען שהשתלבות היהודים במדינה ובחברה בגרמניה הייתה בעיקר כניסה לבורגנות הגרמנית; ראו כ"ץ, 'התהוות, עמ' 30. על הקשר בין כתיבה אוטוביוגרפית לבורגנות ולערך היחיד ראו פסקל, דפוס ואמת, עמ' 51; לדן, על אוטוביוגרפיה, עמ' 161-162.

3 על כך ראו במחקר על אודות דפוסי זכירה אוטוביוגרפיים של יהודי גרמניה עד 1933 אצל גבהרט, הזיכרון המשפחתי.

4 ראו למשל מאיר, 'זהות יהודית, עמ' 16-23.

5 למרות ייחודיות זו נראה שתופעת עזיבת היהודים את גרמניה עד 1938 מתאימה להגדרה 'הגירה' במובן של בחירה חופשית לעזוב, בעוד שאחרי פוגרום 'ליל הבדולח' ניתן בהחלט לומר שהיהודים עזבו את גרמניה כפליטים או כגולים; על כך ראו נידרלנד, יהודי גרמניה. אוולין לצינה, שעוסקת במחקרה בתופעת ההגירה והגלות מגרמניה בכלל ומבחינה בין המונחים מהגר (Auswanderer) וגולה (Emigrant), טוענת שהמונח גלות, להבדיל מהגירה, מתאים למי שראו את עזיבת גרמניה כעזיבה ארעית במהותה. לטענתה יוצאי גרמניה שהגיעו לארץ ישראל חריגים דווקא בעניין זה: ארץ ישראל לא הייתה בעיניהם גלות, בגלל המוטיבציה הציונית של רובם ואי-כוונתם לשוב לגרמניה; ראו לצינה, הגירה, עמ' 384.

כתיבת זיכרונותיהם של בני התפוצה היהודית-גרמנית היא חלק מתופעה כללית יותר שרווחה בחברות יהודיות מסוימות בעקבות זעזועי המחצית הראשונה של המאה העשרים. בדומה למה שהראו לוסט ולנסי ונתן וכטל בנוגע ליהודי צרפת גם יוצאי גרמניה הונעו על ידי הדחף להנציח את העולם שבאו ממנו ומהשאיפה להעביר משהו ממורשתם הלאה לדורות הבאים.⁶ שטראוס, למשל, הקדישה את חיבורה 'אנו חיינו בגרמניה' לילדיה כדי שיזכרו את יהדות גרמניה בגדולתה, ואריך לוקס, שתיעד בגוף ראשון את זיכרונותיו ממשפחתו הכפרית במערב גרמניה, נימק את כתיבתו בטענה שרק בדרך הכתיבה יינצל משהו מסיפורי משפחה ייחודיים אלה.

מגמת ההנצחה והפנייה אל העבר ניכרות אפוא בחיבורים אלו, אך אין לראות אותן כמניע הבלעדי לכתיבתם. לצד השאיפה להנציח את העולם שהיה ניסו רבים מהכותבים בארץ ישראל להסתייע בסיפור חייהם על מנת ליצור גשר בין העולם היהודי-גרמני שבאו ממנו לסביבה שבה נקלטו. עיון נוסף בחיבורו של לוקס, שנכתב ב-1945, חושף קווי הקבלה מעניינים בין שחזור דמותה של משפחתו היהודית הכפרית ובין האתוס הציוני שממנו הושפע בקיבוץ שבו חי בעת הכתיבה. שילוב אחר בין הנצחת העבר לפנייה להווה ניתן למצוא אצל פריץ גרינפלד, שייחד חלק מסיפורו בחיבור 'בית שחיפשתי' – בית שמצאתי להנצחת תור הזהב של השתלבות היהודים בחברה ובתרבות הגרמניות אך בחלק אחר של חיבורו פנה אל אותו עבר כדי לבסס בעזרתו את זהותו היהודית, למצוא בו סימנים לפורענות המתקרבת ואף לספר באמצעותו על קליטתו המוצלחת בארץ. אמנם, כפי שיוצג בהמשך, את חיבורו של גרינפלד מייחדת חלוקה חדה בין הקטעים הפונים אל סיפור הסימביוזה היהודית-גרמנית (שלהבדיל משלום, שכפר בעצם קיומה, גרינפלד מתאר אותה כממשות חיה) לבין החלקים הפונים להווה היהודי-ישראלי, אך הצורך למצוא ולעתים אף להמציא שורשים יהודיים ונטיות ציוניות בעבר אופייני גם לרבים מהכותבים האחרים. דמותם של העבר האישי, העבר המשפחתי ולעתים אף העבר הקהילתי עוצבה אפוא במידה לא מעטה גם בהשפעת ערכי ההווה וזרכיו החברתיים והאידיאולוגיים ובהשראת העתיד המצופה.⁷

אוטוביוגרפיות וזיכרונות משפחתיים של יהודים גרמנים משמשים בדרך כלל במחקר מקור לבדיקת ההיסטוריה החברתית של יהודי גרמניה על מגזריהם השונים.⁸ האוטוביוגרפיה היהודית הגרמנית הוצגה לראשונה כנושא בפני עצמו על ידי מוניקה ריכרץ, שכינסה בשלושה כרכים עשרות רבות של קטעי זיכרונות של יהודים מגרמניה.

6 ולנסי וכטל, זיכרונות יהודיים, עמ' 347.

7 על השפעתן של התקוות והציפיות מהעתיד על עיצוב דפוסי וזכירתו של העבר ראו ריטשל, זיכרון וציפייה.

8 מחקרים בהיסטוריה חברתית שמתבססים במידה רבה על זיכרונות אישיים הם למשל מוסה, האליטה הכלכלית; קפלן, מעמד הביניים. גם הביוגרפיה הקיבוצית של ולטר לקר על בני הנעורים והצעירים שהיגרו מגרמניה בשנות השלושים מבוססת במידה רבה על זיכרונות אישיים, לצד ראיונות; ראו לקר, יציאת דור.

במבואות שהקדימה ריכרץ לחיבורים שכינסה היא ניסתה בעיקר להעניק לקטעי הזיכרונות עיגון עובדתי ברור, ברוח הגישה שרווחה בהיסטוריה החברתית של שנות השבעים והשמונים, בעזרת נתונים סטטיסטיים ועובדות שהציגה – מה שוולקוב מכנה 'העצמות היבשות'. ריכרץ ממעטת להיכנס לעובי הקורה בסוגיות כמו תודעתם העצמית הסובייקטיבית של הכותבים ומבטם הרטרוספקטיבי על עברם.⁹ מאז המחצית השנייה של שנות התשעים החלו להופיע בתחום זה מחקרים חדשים, ששמו להם למטרה להאיר את עולמם הפנימי של הכותבים כסובייקטים היסטוריים ואף לנסות ולשקף מתוכו מציאות חברתית. מריה קלנסקה, למשל, עסקה באוטוביוגרפיות של יהודים יוצאי מזרח אירופה שחיו בגרמניה, מרים גבהרט בדקה אוטוביוגרפיות של יהודים גרמנים שנכתבו בשנים 1890–1932 ומרטינה קלינר־פרוק עסקה בזיכרונותיהן של נשים יהודיות גרמניות בנות המאה העשרים, בעיקר אלה שעלו לארץ ישראל ושבו לחיות בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה.¹⁰

בתחום הרחב יותר משתלבת הספרות האוטוביוגרפית של יהודי גרמניה בעיסוקם של חוקרי ההיסטוריה היהודית בזיכרון החברתי והקיבוצי, תחום שחיים יוסף ירושלמי פרץ בו את הדרך בספרו 'זכור'. בעקבות ספרו של ירושלמי נוצר שיח נרחב בנושא הזיכרון ההיסטורי היהודי והופיעו מגוון מחקרים אמפיריים שנגעו בנושא מכיוונים שונים, כמו מחקרים על עיצוב הזיכרון במסגרת ספרי קהילה ואתרי הנצחה וניסיונות לאפיין את דפוסי הזכירה של קבוצות חברתיות שונות על פי ראינות בעל פה (סיפורי חיים) ואוטוביוגרפיות.¹¹

הסוציולוג מוריס הלבוקס, חלוץ חקר הזיכרון הקיבוצי, הבחין הבחנה חדה בין הזיכרון, המעוצב במבט לאחור על ידי כוחות חברתיים מנקודת מבט סובייקטיבית, לבין ההיסטוריה, שהוצגה על ידו כמדע חסר פניות בעל תוקף אוניברסלי. חדותה של הבחנה זו רוככה אמנם עם השנים, כשהתברר שנטיות סובייקטיביות משפיעות גם על כתיבת ההיסטוריה; אך נראה שעדיין יש לה מקום. בעקבות הלבוקס ניתן לקבוע שדפוסי הזיכרון המאפיינים חברה או מגזר חברתי אינם בהכרח חלק מאירועי העבר **שהיה**, אך הם בהחלט חלק מהמציאות החברתית וההיסטורית, כלומר חלק מהזמן ומהמקום שבהם הם מתגבשים.¹²

9 ריכרץ, חיים יהודיים. כל החומרים האוטוביוגרפיים שריכזה ריכרץ בקבצים אלה לקוחים מאוסף הזיכרונות שנמצא בארכיון ליאו בק בניו יורק. לגרסה חלקית של כרך אחד של עבודה זו, שיצאה לאור בעברית, ראו ריכרץ, אורחים על תנאי. בעקבות ריכרץ יצאו לאור מגוון קבצים שכינסו קטעי זיכרונות של יהודים גרמנים או של יהודים יוצאי גרמניה, ובהם ליקסל־פרסל, זיכרונות נשים; שטולץ, בין אתמול להיום.

10 קלנסקה, מהשטעטל לעולם; גבהרט, הזיכרון המשפחתי; קלינר־פרוק, הישרדות. למחקרים המבוססים על זיכרונות של יוצאי גרמניה שנכתבו בארצות הברית ראו גרשון, בין מדינות; קווק, מקלט באמריקה.

11 פונקשטיין, תדמית ותודעה; וכטל, זכור; ינג, מרקם הזיכרון; מינץ, מגורשים; ולנסי ווכטל, זיכרונות יהודיים; רייטר, לספר על השואה.

12 הלבוקס, זיכרון קיבוצי. לדין בעמדתו זו של הלבוקס ראו למשל אסמן, הזיכרון התרבותי, עמ' 43.